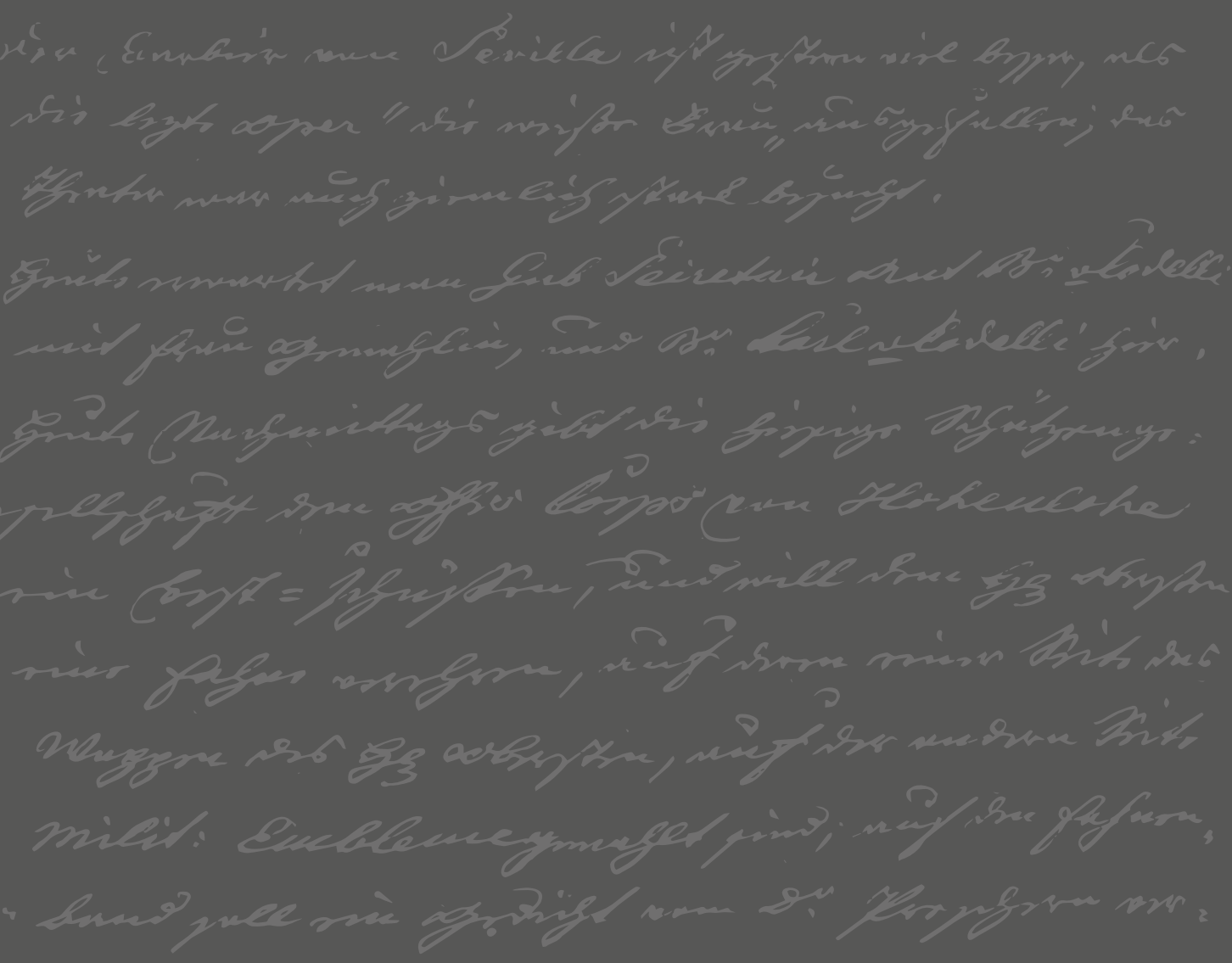


Bolezni in zdravstvo v predmarčni Ljubljani v korespondenci Franca Franza in barona Erberga

https://doi.org/10.3986/9789610508984_12
CC BY-NC-ND 4.0

Katarina Keber

BOLEZNI IN ZDRAVSTVO V PREDMARČNI LJUBLJANI V KORESPONDENCI FRANCA FRANZA IN BARONA ERBERGA

UVOD

V skoraj deset let trajajoči korespondenci stotnika Franca Franza in Jožefa Kalasanca barona Erberga v tridesetih letih 19. stoletja je bila pomembna in pogosto obravnavana tema zdravje ljudi – tako zdravje obeh korespondentov kot zdravstveno stanje pomembnejših prebivalcev predmarčne Ljubljane, predvsem iz vrst plemstva, deželnega uradništva, vojaškega vrha in v manjši meri meščanstva. Čeprav so ohranjena le pisma Franca Franza, se v njih zrcalijo tematike, ki so zanimale barona Erberga, in med njimi je bilo v veliki meri tudi zdravje njegovih znancev, ki so pripadali predvsem plemstvu kot delu takratne mestne in kranjske deželne elite. Med številnimi zdravstvenimi temami, ki so obravnavane v Franzevih pismih, bo v pričujočem prispevku poudarek predvsem na boleznih, zdravnikih in ranocelnikih, različnih načinih zdravljenja ter prvi epidemiji kolere v Ljubljani leta 1836.

V Ljubljani je leta 1831 po ocenah mestnega zdravnika Frana Viljema Lipiča (1799–1845) stalno živelo okoli 12.000, začasno pa še okoli 4000 ljudi; na 16.000 prebivalcev je mesto ocenil tudi Franc Franz. Največ je bilo dninarjev, poslov in služkinj (5200), sledijo obrtniki in trgovci (4130), uradniki (1000), rentniki in mestni reveži (1350) ter duhovščina (99). V mestu naj bi živelo tudi 215 pripadnikov plemstva. »Visoko in nižje plemstvo ni tako številno kot v prejšnjih časih in živi večinoma na podeželju ali pa služi državi v deželi oziroma zunaj nje.« Med začasne prebivalce je Lipič štel 2000 vojakov (garnizijo), 1000 študentov ter 1000 drugih tujcev in potujočih rokodelcev.[1]

V obravnavanem obdobju je javno zdravstvo na Kranjskem predstavljalo le nekaj zdravnikov in ranocelnikov. Glavni deželni zdravnik oziroma protomedik je bil Janez Evangelist Schneditz (1765–1843), ki je bil hkrati ravnatelj mediko-kirurškega študija v Ljubljani.[2] Vsa tri kranjska okrožja so imela po enega okrožnega zdravnika ter enega ali več distriktnih zdravnikov, po enega okrožnega ranocelnika ter več okrajnih ranocelnikov. V deželnih Dobrodelnih ustanovah, v katerih so bile združene bolnica,

[1] Lipič, *Topografija*, str. 166–167, 169. Fran Viljem Lipič je bil med letoma 1823 in 1834 ljubljanski mestni zdravnik. Je avtor treh monografij (*Topografija Ljubljane*, *Dipsobiostatika* in *Bolezni Ljubljančanov*), ki so temeljnega pomena za razumevanje socialno-medicinske in kulturne zgodovine Ljubljane v prvi polovici 19. stoletja.

[2] Janez Evangelist Schneditz je bil kranjski protomedik in ravnatelj mediko-kirurškega študija v Ljubljani med letoma 1821 in 1839. Ob upokojitvi je njegovo prošnjo za dedno plemstvo podprl guverner Schmidburg z utemeljitvijo, da je požrtvovalno in vestno služil 47 let ter se še posebej izkazal med epidemijo kolere. Znano je, da je polemiziral s kranjskimi homeopati Blažem Potočnikom, Metelkom in Urbanom Jerinom (gl. Pintar, »Schneditz, Janez Evangelist« (geslo v SBL)). Schneditz je umrl, preden je bila njegova prošnja za plemstvo odobrena, in ga zato ni dobil. Na njegove zasluge se je v svoji prošnji leta 1912 skliceval njegov vnuk, pravnik Avgust (Rugále in Preinfalk, *Blagoslovljeni in prekleti*, 2, str. 196–197).



Zdravnik Janez Zhuber (1790–1865) (dLib).

blaznica, porodnišnica in najdenišnica, je bil leta 1836 zdravnik primarij Janez Zhuber (1790–1865),[3] ranocelnik primarij Leopold Nathan (1790–1860),[4] porodničar Anton Melzer (1781–1871)[5] ter babica Terezija Braun.[6] Mesto Ljubljana je imelo dva mestna zdravnika oziroma fizika, leta 1836 sta to bila Andrej Frank in Mihael Tušek, mestni ranocelnik pa je bil Jožef Kos. V mestu sta delovala še okrajna ranocelnika Andrej Gregorič in Jožef Eržen, okrožni zdravnik ljubljanskega okrožja je bil Ludvik Nagy. V Ljubljani je delovala tudi ustanova, namenjena reševanju navidezno mrtvih, nadzornika sta bila oba mestna zdravnika, reševalca pa oba mestna ranocelnika, ki sta imela potrebno opremo.[7] Kot opisuje Lipič v *Topografiji*, so se ljudje v mestih v primerjavi s podeželjem pogosteje obračali na zdravnike. Zdravniki z zasebno prakso so imeli svoje skupine pacientov glede na stan in prepričanje, pri čemer je bila odločilna zdravnikova vpetost v lokalne razmere, krvno sorodstvo, priljubljenost zaradi dobrosrčnosti in zgovornosti, njegova uslužnost, velikodušnost pri predpisovanju zdravil in razumevanje. Ljudje naj bi po Lipičevem mnenju zdravnike slabo plačevali, v povprečju le eden od desetih bolnikov, saj glede tega ni bilo ustaljenih pravil.[8] V začetku tridesetih let je bilo v Ljubljani 13 zdravnikov in 20 ranocelnikov, ki so delovali v javni službi ali kot zasebniki.[9]

[3] Janez Zhuber (1790–1865) je bil najprej asistent, nato profesor na Mediko-kirurškem liceju vse do njegove ukinitve leta 1849. Od leta 1830 je bil primarij v civilni bolnici in ljubljanski blaznici na Ajdovščini. Od leta 1851 do upokojitve leta 1862 je bil direktor ljubljanskih Dobrodelnih zavodov. Odlikovan je bil z zlatim zaslužnim križcem s krono (1835) in viteškim križcem saškega reda za civilne zasluge (1837), leta 1865 je bil povzdignjen v plemiški stan s predikatom »Okróg«. Bil je dober pedagog in praktični zdravnik, vztrajno se je boril proti širjenju homeopatije v Ljubljani in na Kranjskem (gl. Pintar, *Mediko-kirurški učni zavod*, str. 64–65; Borisov in Lisac, »Zhuber pl. Okrog, Ivan« (geslo v SBL); Rugále in Preinfalk, *Blagoslovljeni in prekleti*, 1, str. 220–222).

[4] Leopold Nathan je bil profesor kirurgije na ljubljanskem liceju od leta 1823 do ukinitve, pozneje je vodil kirurški oddelek v civilni bolnici v Ljubljani (gl. Pintar, »Nathan, Leopold« (geslo v SBL)).

[5] Anton Melzer je predstavnik 2. generacije ljubljanskih Melzerjev, oče je bil kirurg Jože Melzer, sin zdravnik Rajmund Melzer. Za novo napravo za pomoč pri porodih je leta 1821 od ruskega carja Aleksandra (oziroma njegovega osebnega zdravnika Jamesa Wylija barona Archiate) dobil prstan z briljanti (gl. Holz in Costa, *Ljubljanski kongres*, str. 53).

[6] *Schematismus des Laibacher Gouvernements im Königreiche Ilyrien für das Jahr 1836*, str. 211.

[7] *Schematismus des Laibacher Gouvernements im Königreiche Ilyrien für das Jahr 1836*, str. 206–208.

[8] Lipič, *Topografija*, str. 293, 297.

[9] Lipič, *Topografija*, str. 303.

BOLEZNI IN BOLNIKI

V Franzevih pismih baronu Erbergu so pogoste omembe bolezni, bolezenskih simptomov in ponekod opisi trpljenja bolnikov, ki so bodisi okrevali bodisi se je bolezen končala s smrtjo. Težja in nepredvidljiva obolenja skoraj vedno spremlja informacija o previdenosti oziroma podelitvi poslednjih zakramentov. Zelo pomembno je bilo, da se je to zgodilo pravočasno, da ni človek prej umrl. Fran Viljem Lipič pri opisu odnosa zdravstvenega osebja do bolnikov pravi: »Prej ko zdravnik predlaga, naj bolnik prejme svete zakramente, v toliko večje dobro mu to običajno štejejo. Nič namreč ne more bolj škodovati zdravnikovemu ugledu, kot če to spregleda in bolnik proti pričakovanjem prej umre.«[10] Dogajalo se je tudi, da so bolne previdели prezgodaj in je bolnik ozdravel. V pismih so pri omembah bolnikov pogosti opisi prebolevanja bolezni, npr. da je bolnik še v postelji oziroma je iz nje že vstal, kdaj je lahko zapustil sobo in kdaj se je lahko s kočijo odpeljal na sprehod oziroma na svež zrak. Pisec večinoma omenja bolne pripadnike plemiških družin, družino guvernerja Schmidburga, knezoškofa Wolfa, generala Pirqueta, policijskega direktorja Sicarda in druge posameznike. Med plemiči prevladujejo člani družin Auersperg, Thurn, Lazarini, Lichtenberg, Blagaj, Codelli, Barbo, Zois, Gall itn.

Ker predmarčne medicinske diagnoze večinoma ne ustrezajo modernim boleznim, je identifikacija bolezni nezanesljiva in pogosto na podlagi znanih simptomov zgolj plod sklepanja in verjetnosti. Opisi simptomov in bolezni so v kontekstu takratnega razumevanja bolezni in stopnje razvoja medicine.[11] Zdravnik France Urlep je pri analizi Lipičevih opisov bolezni iz leta 1828 ugotavljal, da jih kot zdravnik težko razume: »Če bi danes Lipičeve zapise tolmačili trije zdravniki, bi verjetno vsak med njimi prišel do drugačnih zaključkov.«[12] Iz primerov bolezni, opisanih v pismih, je razvidno, da so glede na letne čase ljudje bolj obolevali v jesensko-zimskem času, manj pa spomladi in poleti. Kot okoliščina, ki je za zdravje neugodna, je v pismih večkrat navedena sprememba vremena, ki naj bi povzročala številna obolenja (34/68). Podobno na podlagi podatkov iz svoje prakse v Ljubljani med letoma 1828 in 1832 ugotavlja tudi Lipič.[13] Vremenske spremembe so zdravniki predmoderne dobe, ko se je še uporabljala t. i. humoralna medicina,[14] imeli za pomembne dejavnike pri pojavljanju bolezni. Okoljski dejavniki, kot so vreme z vetrovi, letni čas in temperatura zraka, so namreč po takratnem védenju lahko povzročili neravnovesje med štirimi telesnimi sokovi (kri, sluz, rumeni in črni žolč) ter s tem bolezen.

Iz pisem je razvidno, da so od jeseni do pomladi pogosto obolevali za sezonskimi prehladi s simptomi, kot so boleče grlo, kašelj in temperatura, ter za katarjem.[15] Pogosto so omenjene več tednov trajajoče pljučnice (34/18, 34/152). Zaradi revme, ki so jo zdravili z obkladki iz gorčične moke ali s pijavkami, so npr. prestavljali potovanja (34/39, 34/42, 34/076, 34/117, 36/75); obolevali in prebolevali pa so tudi na samih potovanjih. Pestile so jih težave s sklepi zaradi putike (35/182).

[10] Lipič, *Topografija*, str. 290.

[11] Liste historicher Krankheitsbezeichnungen; *Deutsch-Slovenisches Wörterbuch*. Prim. Lipičeve opise bolezni v *Topografija*, str. 179–276.

[12] Urlep, Današnji pogled, str. 31–32.

[13] Lipič, *Topografija*, str. 184–187.

[14] Humoralna medicina, ki jo je utemeljil Hipokrat, je temeljila na konceptu, da je posameznikovo zdravje odvisno od pravilnega razmerja oziroma harmonije štirih telesnih sokov: krvi, sluzi, rumenega in črnega žolča, njihovo neravnovesje pa vodi v bolezen. Neravnovesje so lahko povzročili individualni in zunanji, okoljski dejavniki, kot so vreme, podnebje, vetrovi, letni časi, temperatura zraka itd. (gl. Borisov, *Zgodovina medicine*, str. 105).

[15] Katar je vnetje sluznice (tudi nahod) – poznali so črevesni, očesni in želodčni katar.

Kakšno je bilo medicinsko razumevanje posameznih bolezni, lahko vidimo pri Lipiču: »Revmatizem in putika sta si zelo podobna, tako da ju lahko zelo hitro zamenjamo, revmatizem namreč napade sklepe, putika pa se seli sem in tja. […] Razlika med mestnimi predeli ni omembe vredna, saj je revmatizem odvisen od vlažnih stanovanj in od navade, da se ljudje ne oblačijo dovolj toplo. Pri otrocih je revmatizem redek.«[16] Franz je januarja 1838 ugotavljal, da so v tem času zelo razširjeni vročinska bolezen oziroma tifus, črne koze, neprijetni izpuščaji vseh vrst, škrlatinka med otroki in vnetje grla med starejšimi (38/8).

Med boleznimi so se pojavljali protin ali putika (tudi podagra), šen (*Erizipel, Rothlauf, Die Rose*)[17] (34/115), tetanus (*Starrkrampf*) (34/134, 38/196), »bolehnost« (*Unpässlichkeit*), bolečine v križu (34/260), pljučnica, tuberkuloza ali jetika (*Schwindsucht*) in očesne bolezni. Pojavljale so se tudi razne poškodbe oziroma zlomi okončin. Posebej so omenjeni primeri črnih koz (35/192, 35/197, 38/36), za to boleznijo je npr. zbolela grofica Barbo (38/62). Govora je tudi o gripi, ki se je v mestu razširila leta 1837 (37/46, 37/49). Gripo v Ljubljani je marca 1837 v svojih pismih omenil tudi Emil Korytko. Po njegovih besedah se je bolezen razširila skoraj v vsako hišo; za odrasle naj ne bi bila nevarna, je pa sovražnica otrok. »Tukaj je gripa neprimerno nevarnejša kot pri nas [v Lvivu, op. avt.], združena z bolečinami v grlu, nogah, rokah, glavi in se pri otrocih konča z živčno mrzlico ali s krči. Pri odraslih je omejena na glavobol in otekanje grla in vratu.«[18]

Pogost vzrok smrti je bila tako pri mlajših kot starejših odraslih t. i. vročinska bolezen oziroma tifus (*Nervenfieber*).[19] Lipič opisuje, da tifus »največkrat napade še zelo mlade ljudi in traja približno štirinajst dni. Bolnik je deloma omotičen, poleg tega občuti bolj nemir kot utrujenost.«[20] Kot zelo pogost vzrok smrti se v pismih omenja kap (*Schlage, Blutschlag, Schlagfluss, Nervenschlag*), ko so se ljudje doma ali na ulici zgrudili in v hipu umrli (npr. 37/69, 37/214) ali pa za posledicami kapi trpeli dalj časa, kot npr. Franzev stanodajalec, baron Leopold Lichtenberg, ki je doživel kap v gledališču. Zavračal je zdravljenje s puščanjem krvi, čeprav je bil modrikast v obraz, imel oslabljeno levo nogo in je težko govoril. Tudi zdravnika Karla Bernarda Kogla[21] je v enem dnevu dvakrat zadela kap: prvič mu je postalo slabo v kavarni, drugič še isti dan med družabno igro pri škofu, ko je začutil močan krč v prsih; zdravil ga je dr. Zhuber s puščanjem krvi (37/264).

V pismih po številu omemb in opisov v daljšem časovnem intervalu izstopajo opisi zdravstvenega stanja deželnega guvernerja Jožefa Kamila barona Schmidburga in Hiacinte baronice Lichtenberg. Guverner se je pogosto slabo počutil in nenehno bolehal, predvsem pa je trpel za protinom (33/41, 34/292, 37/73). Leta 1833 je velikokrat obiskal toplice Bela pri Železni Kapli. Leta 1839 je imel eno nogo že paralizirano in je stal s pomočjo opore. Isto leto je imel tudi težave z očmi, saj je na eno oko oslepel, drugo mu je »otopelo« (39/196, 39/202). Marca 1840 je odpotoval na dodatne zdravniške konzultacije na Dunaj in razmišljal o upokojitvi. Dunajski zdravniki so mu svetovali obiske toplic Marianske Lazne in Karlovi Vary na Češkem (40/81).

V pismih lahko spremljamo tudi večletno bolehanje baronice Hiacinte Lichtenberg, ki se je pogosto počutila slabo in je ostajala v postelji, mučila jo je nespečnost, zbolela je tudi za gripo

16 Lipič, *Topografija*, str. 206–207.

17 Bakterijska okužba kože na nogah in obrazu.

18 Korytko, *Korespondenca z družino*, str. 42.

19 Gl. Liste historicher Krankheitsbezeichnungen, prim. *Deutsch-Slovenisches Wörterbuch*, str. 1091.

20 Lipič, *Topografija*, str. 213.

21 Zdravnik Karel Bernard Kogl (1763–1839) je bil protomedik na Kranjskem v letih 1806 in verjetno do 1809 ter spet v obdobju 1816–1820. Podpiral je Vincenca Kerna pri uveljavljanju cepljenja proti črnim kozam in bil v poznejših letih homeopat (gl. Pintar, »Kogl, Karol Bernard« (geslo v SBL)).

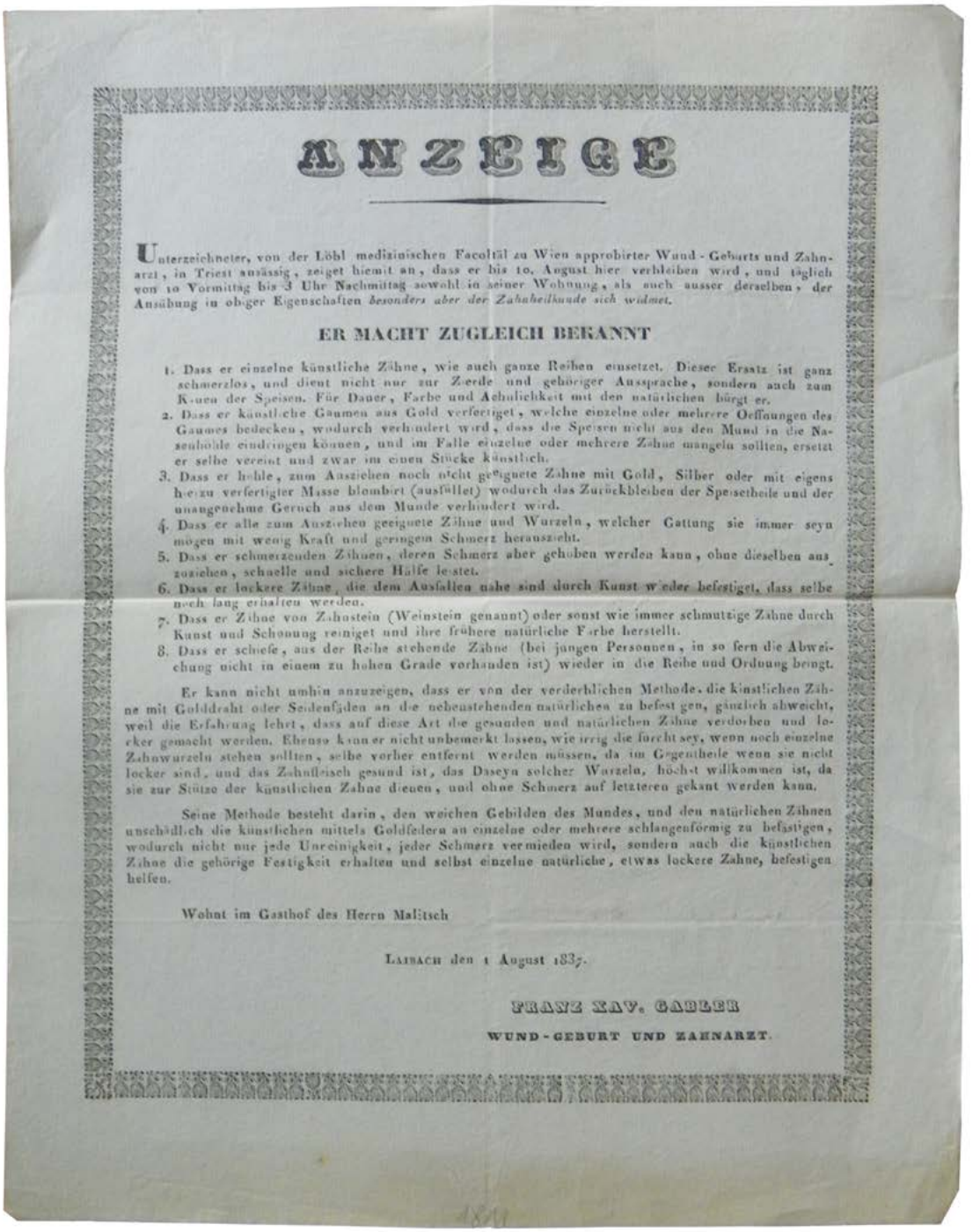
(34/35, 37/49). Franz je njena stanja, kot sta bila izguba apetita in slabo počutje, pogosto in podrobno opisoval. Običajno so jo zdravili s puščanjem krvi (37/52). Resneje je zbolela (verjetno za pljučnico) marca 1837 pri 76 letih; zdravila sta jo dr. Kogl in mladi dr. Schiffer (37/59, 37/61–67). Naj na tem mestu omenimo pogostost hipohondrije in histerije, ki jo je v svoji praksi opažal Lipič: »Med moškimi in ženskami tako imenovanega boljšega načina življenja sta zelo razširjeni občutljivost in otožnost. […] sploh če je človek obsojen na tih način življenja, ki ne pozna sprememb. Ta bedna bolezen je bila najbolj razširjena v samostanih, odročnih gradovih, majhnih mestih in osamljenih družinah. Kajti ljudje drug drugega najbolj mučijo, če živijo v majhnih skupnostih in jih preganja dolgčas, ki bi mu lahko rekli odsotnost prijetnih idej.«[22] Čeprav pisec pisem teh dveh bolezenskih stanj neposredno ne omenja, ju lahko bralec nekajkrat zasluti med vrsticami.

Umrljivost otrok v 19. stoletju je bila visoka. Največ jih je umrlo v starosti do enega leta, visoka pa je bila tudi umrljivost do petega leta starosti, pri čemer so umirali otroci vseh slojev.[23] Tudi Lipič ocenjuje, da je bila med vsemi njegovimi umrlimi bolniki kar ena tretjina otrok.[24] V predbakteriološki dobi so bili namreč otroci pogosto žrtve nalezljivih bolezni. Pisec kot najbolj smrtonosno navaja škrlatinko, za katero sta npr. baronu Tauffererju v razmiku treh tednov umrla dva sinova (37/277, 37/298). Za škrlatinko so zbolevali tudi odrasli, med njimi Lori (Eleonora) Lazarini z močnimi madeži po obrazu in telesu (38/28, 41, 183). Vseprisotne so bile črne koze, proti katerim so cepili nekatere plemiške otroke, npr. baronica Sali (Rozalija) Lazarini je dala maja 1837 cepiti enoletno hčer Resi (Terezijo) (37/88). Čeprav so za črnimi kozami večinoma obolevali otroci, so omenjeni tudi primeri obolelih odraslih, kot npr. grofica Barbo (38/62). Otroci so trpeli še za grižo, ošpicami, sušico oziroma tuberkulozo (*Zehrfieber*) in škrofulozo (*Skropheln*),[25] za katero je Lipič zapisal, da »v vseh svojih različnih oblikah preizkuša potrpežljivost tukajšnjih zdravnikov«.[26] Med otroki so bili pogosti tudi oslovski kašelj (*Keuchhusten*), ki je npr. prizadel vse tri otroke Ignaca Blagaja (38/108), krup[27] in anemija.

Pisec nadalje omenja primere mrtvorojenih otrok, ki naj bi bili leta 1834 še posebej pogosti, zato se mu je to leto zdelo slabo za porodnice (34/138). Pri porodu dvojčkov, od katerih je eden umrl, je umrla tudi žena ranocelnika Andreja Gregoriča (35/249), umrl je tudi novorojenček barona Franca Lazarinija, in sicer za trizmom novorojenčkov (*Kinnbackenkrampf*)[28] (36/104).

Iz pisem razberemo, kakšno je bilo zdravstveno stanje obeh dopisovalcev. V jesenskih mesecih 1833 sta oba zbolela za katarjem (33/87, 33/94, 33/104), oba spet spomladi 1837 (37/23, 37/42). Franz je za katarjem bolehal tudi v zimskih mesecih 1834 (34/10), za krupom pozimi 1836 (36/16), trpel je za dolgotrajnim zobobolom in oteklino, izpulili so mu zob (34/95, 34/141, 34/214, 34/221). Katar je zdravil s posebnim praškom (*Kartarpulver*), ki ga je toplo priporočal tudi baronu Erbergu. Spomladi 1837 je prebolel gripo (37/71). Če je barona Erberga mučila predvsem revma (36/77), je imel Franz dolgotrajne, večletne težave z otečeno, bolno nogo, zaradi česar je bil pogosto priklenjen na posteljo (35/86, 35/148, 38/25, 39/20). Ker naj bi mu pomagale kopeli, se je poleti 1840 zdravil v Dolenjskih Toplicah, kjer je zbolel za grižo in posledično zaradi nje umrl.

22 Lipič, *Topografija*, str. 223.
23 Prim. Keber, Socialno-zdravstveni položaj, str. 458–459.
24 Lipič, *Topografija*, str. 202–203.
25 Gre za primarno tuberkulozo vratnih bezgavk, ki je bila pogosta v mladosti.
26 Lipič, *Topografija*, str. 222–223.
27 Oteklina grla, ki jo je lahko povzročila tudi davica (prim. Kirn, *Iz zdravstva na Kamniškem*, str. 92).
28 Tudi *trismus neonatorum*. Verjetno gre za tetanus novorojenčkov – gl. Urlep, Današnji pogled, str. 39.



ANZEIGE

Unterzeichneter, von der Löbl medizinischen Facoltät zu Wien approbirter Wund- Geburts und Zahnarzt, in Triest ansässig, zeiget hiemit an, dass er bis 10. August hier verbleiben wird, und täglich von 10 Vormittag bis 3 Uhr Nachmittag sowohl in seiner Wohnung, als auch ausser derselben, der Ausübung in obiger Eigenschaften *besonders aber der Zahnheilkunde sich widmet.*

ER MACHT ZUGLEICH BEKANNT

1. Dass er einzelne künstliche Zähne, wie auch ganze Reihen einsetzet. Dieser Ersatz ist ganz schmerzlos, und dient nicht nur zur Zierde und gehöriger Aussprache, sondern auch zum Kauen der Speisen. Für Dauer, Farbe und Aehnlichkeit mit den natürlichen bürgt er.
2. Dass er künstliche Gaumen aus Gold verfertiget, welche einzelne oder mehrere Oeffnungen des Gaumes bedecken, wodurch verhindert wird, dass die Speisen nicht aus den Mund in die Nasenhöhle eindringen können, und im Falle einzelne oder mehrere Zähne mangeln sollten, ersetzt er selbe vereint und zwar im einen Stücke künstlich.
3. Dass er hohle, zum Ausziehen noch nicht geeignete Zähne mit Gold, Silber oder mit eigens hiezu verfertigter Masse blombirt (ausfüllet) wodurch das Zurückbleiben der Speisetheile und der unangenehme Geruch aus dem Munde verhindert wird.
4. Dass er alle zum Ausziehen geeignete Zähne und Wurzeln, welcher Gattung sie immer seyn mögen mit wenig Kraft und geringem Schmerz herauszieht.
5. Dass er schmerzenden Zähnen, deren Schmerz aber gehoben werden kann, ohne dieselben auszuziehen, schnelle und sichere Hülfe leistet.
6. Dass er lockere Zähne, die dem Ausfallen nahe sind durch Kunst wieder befestiget, dass selbe noch lang erhalten werden.
7. Dass er Zähne von Zahnstein (Weinstein genannt) oder sonst wie immer schmutzige Zähne durch Kunst und Schonung reiniget und ihre frühere natürliche Farbe herstellt.
8. Dass er schiefe, aus der Reihe stehende Zähne (bei jungen Personnen, in so fern die Abweichung nicht in einem zu hohen Grade vorhanden ist) wieder in die Reihe und Ordnung bringt.

Er kann nicht umhin anzuzeigen, dass er von der verderblichen Methode, die künstlichen Zähne mit Golddraht oder Seidenfäden an die nebenstehenden natürlichen zu befestigen, gänzlich abweicht, weil die Erfahrung lehrt, dass auf diese Art die gesunden und natürlichen Zähne verdorben und locker gemacht werden. Ebenso kann er nicht unbemerkt lassen, wie irrig die Furcht sey, wenn noch einzelne Zahnwurzeln stehen sollten, selbe vorher entfernt werden müssen, da im Gegentheile wenn sie nicht locker sind, und das Zahnfleisch gesund ist, das Daseyn solcher Wurzeln, höchst willkommen ist, da sie zur Stütze der künstlichen Zähne dienen, und ohne Schmerz auf letzteren gekaut werden kann.

Seine Methode besteht darin, den weichen Gebilden des Mundes, und den natürlichen Zähnen unschädlich die künstlichen mittels Goldfedern an einzelne oder mehrere schlangenförmig zu befestigen, wodurch nicht nur jede Unreinigkeit, jeder Schmerz vermieden wird, sondern auch die künstlichen Zähne die gehörige Festigkeit erhalten und selbst einzelne natürliche, etwas lockere Zähne, befestigen helfen.

Wohnt im Gasthof des Herrn Malitsch

Laibach den 1 August 1837.

FRANZ XAV. GABLER

WUND-GEBURT UND ZAHNARZT.

Oglas Franza Xaverja Gablerja, ranocelnika, porodničarja in zobozdravnika, ki je ponujal zobozdravstvene usluge, 1. 8. 1837 (priloga k pismu 37/168).

Franz v pismih omenja tudi zdravstveno stanje članov cesarske družine, npr. cesarja Franca, ki so mu puščali kri, in njegovo smrt 2. marca 1835 (35/61, 35/63), nadvojvode Maksimilijana, ogrskega palatina nadvojvode Jožefa in nadvojvode Albrehta, ki naj bi se v vojski zastrupil s hrano. Zanimiv je primer saškega kralja, ki je zbolel na poti skozi Ljubljano in tu s pomočjo dr. Zhubra okreval med 26. julijem in 14. avgustom 1837; slednji ga je moral spremljati tudi na sprehodih (npr. 37/162–163, 169). V zahvalo je kralj zdravniku podaril zlato dozo (šatuljo) z 120 zlatimi dukati, kar je podžgalo različne govorice (37/181).

ZDRAVNIKI IN NAČINI ZDRAVLJENJA

Franz večinoma ne omenja imen zdravnikov, ki so zdravili posameznike. Omeji se zgolj na dejstvo, da so poklicali zdravnika, in včasih še opiše terapijo. Se pa v pismih kljub temu pojavlja nekaj zdravnikov, ki so zdravili plemiške družine. Med njimi je največkrat omenjen dr. Karel Bernard Kogl, ki je med drugim v Ljubljani zdravil Lichtenberge in družinske člane barona Erberga (37/18). O dr. Koglu tudi izvemo, da je aprila 1839 utrpel »zagozden zlom« (*Eingeklemten Bruch*) in da so ga morali operirati. Kljub temu, da se je za njegovo zdravljenje zbral konzilij 6 do 8 zdravnikov, »dobri stari dr. Kogl« ni preživel[29] (39/55). Dr. Zhuber je npr. zdravil barone Lazarini (37/24, 38/157). Kirurg in porodničar Anton Melzer je operiral porodnico Johano pl. Klosenau, pri čemer so se zdravniki Zhuber, Nagy, Kogl in mladi porodničar Laschan bali prisada (*Brand*) (37/273–274). Omenjena sta tudi smrt kirurga in porodničarja Ignacija Pintarja (1776–1835) ter homeopatsko delovanje okrožnega ranocelnika Jožefa Kosa (1791–1862) (38/39).

Med načini zdravljenja na splošno prevladuje puščanje krvi in nastavljanje pijavk, z njimi so zdravili tudi vnetje grla in nadležen kašelj. Omenjen je celo primer, ko so zaradi vnetja črevesa bolniku na trebuh nastavili kar 32 pijavk (36/78). Z današnje perspektive je bila učinkovitost obeh najpogostejših univerzalnih terapevtskih praks, ki ju je prakticiral tudi Lipič, dvomljiva, saj sta bili v mnogih primerih neučinkoviti in celo škodljivi.[30] Eden od načinov zdravljenja je bilo predpisovanje diet, kar lahko vidimo tudi pri Franzu. Vsekakor pa je Franz vsaj v zadnjem letu življenja zaupal zdravnikom, ki so mu zdravili nogo. Pravi, da ima utemeljen razlog, da svojemu zdravniku zaupa, saj naj bi pozdravil že veliko bolezni (39/188).[31]

Ljudje so se po pomoč pogosto zatekali k homeopatom, saj je bila homeopatija v predmarčni dobi močno razširjena. Ta doktrina je temeljila na zdravljenju podobnega s podobnim (*similia similibus curentur*) in ne, kot v klasični medicini, z nasprotnim. Uspeh homeopatije v tem času je izviral iz dejstva, da je v medicini še v prvih desetletjih 19. stoletja primanjkovalo učinkovitih zdravil. Začetnik je bil nemški zdravnik Samuel Hahnemann (1755–1843), ki se je med drugim uprl šablonski obravnavi bolnikov in nastopil proti takratnim metodam zdravljenja, predvsem proti puščanju krvi.[32] Znano je, da je imela homeopatija med zdravniki malo pristašev, med ranocelniki (padarji) in duhovniki pa bistveno več. Znani ljubljanski homeopati so bili duhovnik Blaž Potočnik, distriktni zdravnik Anton Poberaj, distriktni ranocelnik Jožef Kos in gubernijski

[29] *Der gute alte Gub. Rath Dr. Kogel hat geendet.*

[30] Krbavčič, Bivanjske razmere, str. 56.

[31] *Der brave Arzt gibt die beste Hoffnung, und ich habe begründete Ursache, ihn zu vertrauen, da er schon mehrere glückliche Kuren vollführt hat.*

[32] Zupanič Slavec, *Zgodovina zdravstva in medicine*, str. 79.



Homeopatska lekarna v obliki knjige
(del Lavičkove zbirke v lasti Leka d. d.)

svetnik, zdravnik Karel Bernard Kogl, ki pa homeopatije ni javno propagiral. Med homeopati so bili tudi plemiči, kot npr. grofje Hohenwart, Auersperg, Lichtenberg, Barbo in Stubenberg ter barona Schweiger in Rechbach. Začetnik homeopatije na Kranjskem je bil Matevž Gradišek – Faust (1776–1837), prior usmiljenih bratov in zdravitelj,[33] čigar smrt v pismih omeni tudi Franz (37/257, 37/258).

O učinkovitosti homeopatije je dvomil tudi Lipič, ki ji je kot predstavnik uradne medicine pripisoval kvaren vpliv na paciente. Kot ljubljanski mestni zdravnik je bil v nenehnem konfliktu z Matevžem Gradiškom. Spor z ljubljanskimi homeopati naj bi bil glavni razlog za njegov odhod iz Ljubljane leta 1834.[34] Čeprav je bila ta zdraviteljska praksa v Habsburški monarhiji v letih 1819–1837 prepovedana, so se ljudje s homeopatijo kljub temu zdravili. V Ljubljani je bil znan homeopatski zdravilec Anton Karel Mayrhofer,[35] ki je ordiniral na Gosposki 211 (danes Gosposka 4). Franz ga večkrat omeni, saj se je tudi sam zdravil homeopatsko (35/193); avgusta 1835 mu je oteklino na nogi zdravil prav omenjeni zdravilec (35/148). Verjetno prav zato Franz maja 1838 (38/94) v pismih poroča o Mayrhoferjevi smrti. Da je bil Franz vsaj v letih 1834 in 1835 privrženec homeopatskega zdravljenja, je razvidno iz njegove pripombe ob smrti znanca, ko meni, da so homeopatsko zdravljenje uvedli prepozno (34/67). Nekateri so k homeopatskim zdravnikom hodili tudi v Celovec (33/13), Gradec in na Dunaj (39/98, 103). Pisec omenja

[33] Zupanič Slavec, *Zgodovina zdravstva in medicine*, str. 80; Šilc, »Kaj ni tak«, str. 24–41.

[34] Borisov, *Zgodovina medicine*, str. 556.

[35] V pismih se omenja tudi kot homeopatski zdravnik dr. Mayer, ki mu je bogati trgovec Mihael Dežman v oporoki zapustil velikodušno volilo (35/16).



Naprava za puščanje krvi s 14 cepili
(del Lavičkove zbirke v lasti Leka d. d.)

primere uspešnega homeopatskega zdravljenja, npr. »Blagajevemu sinu gre s pomočjo homeopatskega zdravljenja bolje« (38/271). Homeopatsko so obolele zdravili tudi med epidemijo kolere leta 1836.

TOPLICE

Premožnejši so se zdravili in si lajšali bolečine v toplicah,[36] kamor so odhajali predvsem od pomladi do jeseni. Franz je skrbno beležil odhode posameznikov in družin v različne kranjske, štajerske, koroške ter tudi v bolj oddaljene topliške kraje in njihove prihode nazaj v Ljubljano. Baron Erberg je npr. z družino obiskal Varaždinske Toplice (33/5). Guverner Schmidburg je z ženo in hčerami najraje obiskoval Belo pri Železni Kapli (Fellach), kamor so v letih 1833–1835 zelo pogosto hodili, velikokrat pa se je tja odpravil tudi sam. Občasno so odšli tudi v bolj oddaljeni Bad Gastein na Salzburškem. Ženske iz družin Blagaj, Lazarini in Codelli so obiskovale Dobrno (35/121), tja je odhajal Anton Zois z ženo (34/151) in tam se je zdravila žena dr. Nagyja (34/158). Iz korespondence med Jožefino in Fidelisom Terpincem izvemo, da je bila Jožefina junija 1828

[36] Lipič v *Topografiji* (str. 276–277) našteje vire o najbližjih zdravilnih vrelcih in toplicah, ki omenjajo tudi Dolenjske Toplice kneza Auersperga, Šmarješke toplice, vrelce v dolini Beli pri Železni Kapli na Koroškem, Rogaško Slatino na Štajerskem, Rimske Toplice pri Laškem na Štajerskem, Dobrno na Štajerskem ter Varaždinske Toplice in Topusko na Hrvaškem.

v Dobrni, kjer se je družila z družino zdravnika Karla Bernarda Kogla in s Primičevimi, med topliško družbo pa omenja tudi Ernestino grofico Barbo-Waxenstein in grofico Aichelburg Zois.[37] Hammer-Luza ugotavlja, da so v Dobrno v prvi polovici 19. stoletja prihajali gostje iz plemiških in meščanskih vrst, in sicer okrog 250 gostov letno, pri čemer so prevladovale ženske. Vodi v Dobrni so pripisovali poseben zdravilni učinek, saj naj bi lajšala in zdravila revmatična obolenja, tegobe zaradi protina, ohromelost, kožne bolezni, katar želodca in črevesja, zlasti pa pri živčnih obolenjih in ženskih boleznih.[38]

Grofica Thurn s hčerjo je hodila v Mali Tabor pri Rogatcu (35/122, 125), grofica Welsperg s hčerkama in grof Saurau z ženo v toplice Bad Gastein, gospa Klosenau s hčerjo, grofica Ksaverija Lichtenberg in gospa Sicard v Laško (35/127, 37/128), grofica Terezija Auersperg s hčerkami pa v toplice Bad Vöslau pri Dunaju (38/140). Okrožni glavar baron Flödnigg je šel v Rogaško Slatino in tam pil *Rohitscher Wasser* (38/176). Večkrat so omenjene tudi Dolenjske Toplice pri Novem mestu (*Töpplitz in Unterkrain*). V slednjih se je, kot že omenjeno, julija in avgusta 1840 med trinajstimi gosti zdravil tudi Franz (40/90). Pogosto pa v korespondenci niso navedeni topliški kraji, ampak le »odhod v toplice«. V času epidemije kolere leta 1836 npr. odhodi v toplice niso omenjeni, prvi se je v Belo odpravil guverner Schmidburg že ob izteku epidemije v Ljubljani, in sicer 20. avgusta (36/178). Franz še omenja, da je cesarska družina obiskovala toplice v Gasteinu in Ischlu.

NESREČE

V pismih so opisane tudi različne nesreče, v katerih so se ljudje poškodovali ali celo ubili. Omenjene so prometne nesreče, delovne nesreče ter nesreče na lovu in z orožjem. Tako se je ponesrečila grofica Ernestina Lichtenberg, ko se je s kočijo peljala v cerkev in se ji je splašil konj. Kočija se je prevrnila in razbila, grofica pa je utrpela zlom ključnice, poškodovana je bila tudi njena vnukinja Albertina. Ker sama ni mogla v mesto, sta k njej na dom v Prapreče pri Grosupljem odšla zdravnika dr. Kogl in Leopold Nathan (35/198). Podobno se je zgodilo grofici Stubenberg v Cmureku, ko je njeno sopotnico baroneso Fani Schmidburg vrglo z voza, pri čemer se ni poškodovala, grofica pa si je izpahnila ključnico. Pomagal ji je vojaški zdravnik iz Radgone in ji uspešno naravnal ramensko ključno kost (36/224). Nesrečo s kočijo je doživel knjigovez Hohn, ki zaradi udarca 24 ur ni mogel govoriti in je bil »mentalno odsoten« (38/150). Velika prometna nesreča z več poškodovanimi se je zgodila na poti iz Ljubljane v Novo mesto, ko se je zaradi divje vožnje s kočijo v Šmarju-Sap hudo poškodovalo pet študentov; enega so prepeljali v mesto, štiri ranjene, ki so izgubili veliko krvi, pa so prenesli v bližnjo hišo. Imeli so zlomljena rebra, na pomoč pa jim je odhitel dr. Nathan (38/162). Pri gradnji nove Kazine sta dva tesarja padla s strešnega gradbenega odra vse do kleti, eden je takoj umrl (36/204); dve leti kasneje se je tu ponesrečil pleskar (38/162). Nesreča se je zgodila tudi pri vodni zapori na Ljubljanici, kjer je delavcu zmečkalo roko in nogo (38/196), ter na Starem trgu v prodajalni pokojnega trgovca Osiška, ko je sod pod sabo do smrti poteptal furmana (36/178). Na lovu na gospostvu Češenik se je po nesreči sprožilo orožje in barona Franca Lazarinija ranilo v kolk. Poslali so po dr. Zhubra in profesorja Nathana (36/217). S pištolo si je tri prste na levi roki po nesreči obstrelil baron Rechbach (39/63).

[37] Budna Kodrič, *Korespondenca*, str. 110, 115–116, 123.
[38] Hammer-Luza, Zdravilišče Dobrna, str. 473, 476.

EPIDEMIJA KOLERE LETA 1836

Nalezljiva črevesna bolezen kolera se je v dvajsetih letih 19. stoletja v Evropo iz Azije razširila kot neznana, nova bolezen. Bila je del druge pandemije, ki se je začela leta 1827 in pomeni prvo izkušnjo večine sveta s to boleznijo.[39] Čeprav je kolera že leta 1831 močno prizadela Habsburško monarhijo in Dunaj, je Kranjsko in Ljubljano prvič dosegla šele pet let kasneje.[40] Iz žarišča v Lombardsko-Beneškem kraljestvu se je bolezen širila proti vzhodu v Trst ter preko Istre naprej na Kranjsko, Koroško in Štajersko. Na Kranjskem je junija 1836 najprej zajela postojnsko okrožje, nato ljubljansko okrožje z Ljubljano in nazadnje še novomeško okrožje, ki je bilo tudi najbolj prizadeto.[41] Glavni simptom bolezni je bila močna diareja, ki je – lahko tudi v enem samem dnevu – povzročila izgubo večjih količin tekočine. Kolera je pri bolnikih povzročila hitro spremembo zunanjega videza, saj jim je zaradi dehidracije upadel obraz in pomodrela koža, kar je imelo strašljiv vpliv na ljudi. Umiranje je postalo vidno, propad telesa hiter. Ljudje so se sramovali umazanega umiranja ob bruhanju in nenadzorovani diareji, zato so na kolero gledali kot na vulgarno bolezen, v Franciji je bila znana kot *la mort de chien*, pasja smrt.[42] Povzročitelja kolere – bakterijo, ki so jo kasneje poimenovali *Vibrio cholerae* – je leta 1884 v Kalkuti odkril nemški zdravnik in mikrobiolog Robert Koch.[43]

Prva žrtev kolere v Ljubljani je umrla 13. junija 1836, kot vzrok smrti je bila navedena driska (*Brechruhr*). Istočasno sta v vojaškem špitalu umrla dva vojaka. V civilno bolnico so prvega bolnika prinesli 14. junija, do konca meseca pa je bolezen izbruhnila že v skoraj vseh delih mesta. Epidemija je vrhunec dosegla konec junija in v začetku julija, ko je v mestu za kolero dnevno umrlo do 20 ljudi. Največ – 136 – jih je umrlo v osmih dneh med 27. junijem in 4. julijem. Na podlagi objavljenih seznamov v časopisu *Laibacher Zeitung* je junija za kolero umrlo 133, julija 168, avgusta 19 ljudi in eden septembra.[44] Deželno predsedstvo je 16. julija objavilo okrožnico, v kateri je ugotavljalo, da epidemija upada ter da se število obolelih in umrlih zmanjšuje.[45] Iz analize mrliških knjig je razvidno, da je v Ljubljani največ ljudi umrlo v starosti nad 26 let, med njimi nekoliko več žensk kot moških. Največ jih je umrlo v notranjem mestu, kjer je šlo predvsem za služinčad, in v Šentpetrskem predmestju, kjer so živeli večinoma obrtniki in dninarji.[46] Franz v pismih kot najbolj prizadeta dela mesta navaja Šentpetrsko predmestje in Trnovo (36/116). Najmanj umrlih je bilo v Gradišču ter v Karlovškem in Kapucinskem predmestju. 7 % vseh umrlih je umrlo v civilni bolnici. Glede na stan je bilo največ umrlih iz družin obrtnikov in pomočnikov, sledijo dninarji, služinčad in vdove. Med služinčadjo so prevladovale ženske kot dekle, služkinje,

[39] Speck, Cholera, str. 645–648.

[40] Več o ukrepih za zaščito pred kolero leta 1831 gl. Keber, *Čas kolere*, str. 28–42; in Keber, Kranjski obrambni mehanizem. O epidemijah kolere na Kranjskem in v Avstrijskem primorju gl. Keber, *Čas kolere*, in Bratož, *Bledolična vsiljivka*; o prvi epidemiji kolere na Koroškem gl. Promitzer, Vorwegnahme und Ernstfall.

[41] Keber, *Čas kolere*, str. 60. Prim. Promitzer, Vorwegnahme und Ernstfall.

[42] Keber, *Čas kolere*, str. 18–19.

[43] Robert Koch je bil skupaj z Louisom Pasteurjem začetnik moderne bakteriologije. Odkril je tudi povzročitelja antraksa in tuberkuloze. Za raziskave in odkritja v zvezi s tuberkulozo je leta 1905 dobil Nobelovo nagrado za fiziologijo in medicino.

[44] Številke umrlih za kolero v Ljubljani so različne. Na podlagi podatkov iz mrliških knjig je v Ljubljani s predmestji med epidemijo za kolero umrlo 308 ljudi oziroma 37 % vseh umrlih mestnih prebivalcev v tem letu. Z okoliškimi vasmi vred je bolezen terjala 394 življenj. V časopisu *Laibacher Zeitung* pa so objavili podatek, da je v mestu zbolelo 1500 ljudi in jih 358 umrlo (gl. Keber, *Čas kolere*, str. 65; *Laibacher Zeitung*, 30. 8. 1835).

[45] Keber, *Čas kolere*, str. 67–68.

[46] Keber, *Čas kolere*, str. 72, 74.

pestunje in kuharice. V kategoriji članov družin c.-kr. uradnikov, trgovcev in hišnih posestnikov je umrlo 32 ljudi.[47]

Franzevi zapisi o epidemiji kolere so dragoceni, saj razkrivajo pogled na epidemijo »od znotraj« in po dnevih, neposredno v času realnega dogajanja. Čeprav lahko pretežno spremljamo bogatejše sloje, poleg govoric pisec posredno razkriva tudi svoj pogled in občutke. Spremljamo lahko predvsem reakcijo plemstva med epidemijo, ki se zdi od ljudi odmaknjeno – ima svoje zdravnike, denar in možnost, da se iz mesta, ko je najhuje, umakne ali vrnitev v mesto odloži. Čeprav so za kolero zbolevali tudi družinski člani plemiških in meščanskih družin, iz pisem veje občutek, da je plemstvo tudi med epidemijo živelo odmaknjeno in epidemičnih posledic večinoma ni delilo z drugimi. Franz npr. ne omeni, da je bilo mesto razdeljeno na štiri dele z določenimi zdravniki in ranocelniki ter da so oblasti premožnejše prosile za donacije ter z njimi bolnim in rekonvalescentom razdeljevale hrano. Da je baron Zois ob izbruhu bolezni mestnemu magistratu daroval 300 gld. konvencijske veljave za reveže, izvemo ob njegovi smrti pri naštevanju njegove zapuščine, ko je skladu za reveže namenil dodatnih 100 gld. (36/135). Podatke o organizaciji zdravniške pomoči v mestu npr. zasledimo v pismih Franca Češka (Zeschko) hčeri Jožefini Terpinc, ko opisuje, kako zdravniki, porazdeljeni v štiri mestne predele, z vozovi nenehno obiskujejo bolne, lekarnarji pa nimajo miru vse noči.[48]

V Franzevih pismih je kolera prvič omenjena kot vzrok smrti leta 1831 na Dunaju umrlega moža Johane baronice Lazarini (35/135). Omembe kolere v pismih razkrivajo, da so bili v Ljubljani jeseni 1835 seznanjeni z dogajanjem v Italiji ter da so sledili širjenju kolere najprej v Benetke in Trst (35/153, 35/197). Franz pripomni, da tega oblasti verjetno ne želijo razglašati (35/208, 35/214, 35/227). V zasebnem pismu iz Trsta so poročali o prvih smrtnih žrtvah te bolezni (*Brechruhr*) in o vzpostavljeni novi zdravniški organizaciji, ko so mesto Trst razdelili na devet delov, da so določeni zdravniki in kirurgi bolnike lažje obvladovali.[49] Povsod po Trstu so čakali izvoščki (najemni kočijaži), ki so zdravnike hitro vozili do pomoči potrebnih. Ljudem so priporočali, naj so pri uživanju zelenih jedi (zelenjave in nezrelega sadja, op. avt.) zmerni in naj po jedi pijejo črno kavo. Varujejo naj se nočnega zraka, podnevi pa naj gredo ob lepem vremenu na prosto. Noge naj bodo na toplem, telo zavito v flanelo. Glavno priporočilo je, naj se ljudje ne bojijo (35/230).[50] Sledile so govorice o koleri na Reki, zaradi njih naj bi npr. svoje načrte za kraj poroda spremenila Gerliczyjeva žena (35/236), na osnovi zasebnih novic pa naj bi tam zbolelo in umrlo le malo ljudi, med njimi Franz baron Haberein pl. Armfeld (35/239). Maja 1836 Franz omenja, da naj bi se španska kraljeva družina zaradi kolere preselila v Innsbruck (36/88).

Čeprav so Ljubljančane že pred dejanskim pojavom bolezni dosegle govorice in poročila o dogajanju v Italiji, so tesnobno spremljali novice o prvih primerih bolezni v Ljubljani. Ob pojavu kolere v mestu Franz o prvih govoricah poroča junija 1836, vendar še meni, da so te brez podlage. Umrli naj bi bili bolni že prej, nekateri naj bi pretiravali pri uživanju sadja. Smrt naj bi nastopila le po dveh in ne kot pri koleri po 12 do 15 urah bolezni (36/109). Tudi ko se v treh dneh v mestu pojavi veliko obolenj, Franz še dvomi in meni, da je veliko laži in pretiravanja. Pravi, da je na splošno znano, da so krivci za smrt obolelih nezmernost, mešanje kisle in sladke hrane ter prepozna

[47] Keber, *Čas kolere*, str. 74.

[48] Budna Kodrič, *Korespondenca*, str. 210–211.

[49] Podobno so v času prvih epidemij kolere ravnali v drugih večjih evropskih mestih, kot npr. na Dunaju (prim. Birkner, *Die bedrohte Stadt*, str. 58).

[50] Podobne nasvete so ob pojavu kolere na Kranjskem oblasti objavljale tudi v ljubljanskih časopisih.

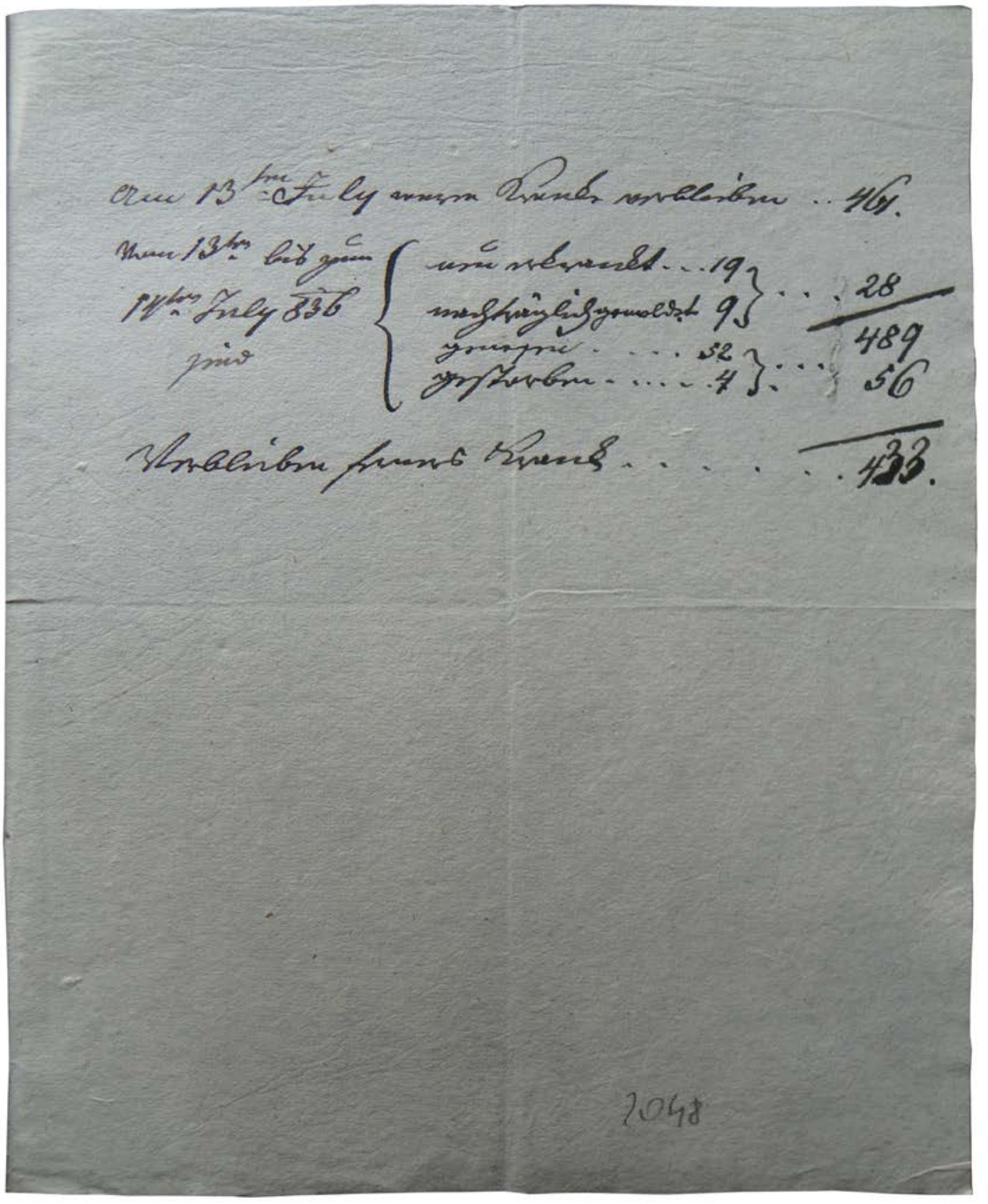
zdravniška pomoč. Kot primer navaja Frančiško Samassa, mater ljubljanskega izdelovalca zvonov, ki naj bi zbolela zaradi neprimernega kombiniranja hrane (kisle solate in kave z mlekom) ter prepoznega prihoda zdravnika (36/112). Vendar že 18. junija 1836 v prihod kolere oziroma »znane tegobe« niso več dvomili. Čeprav se je število bolnih povečevalo, naj bolezen ne bi nastopala v hudi obliki kot v drugih krajih. V osmih dneh je zbolelo med 30 in 40 ljudi, 15 oziroma 23 jih je umrlo v mestu in predmestjih (36/113). Glede na število prebivalstva v mestu (16.000) se jim številke še niso zdele prehude. Prevladovalo je mnenje, da so bili preminuli za smrt krivi sami, ker se niso držali higienskih pravil in priporočil glede prehrane. Menili so, da najbolj škoduje prehlad, dobro pa dene zmerno potenje. Vendar so ljudje vedno pogosteje umirali, Franz v pismih začne naštevati imena in poklice, med njimi se pojavijo tudi prvi znanci (36/114).

Dvom v resnost situacije, ki je sprva vztrajal kljub prvim smrtnim žrtvam, se je razblinil in sledila je faza streznitve. V pismih začnejo prevladovati novice, posredno in neposredno povezane s kolero, bodisi glede naraščajočega števila obolelih, umrlih in še bolnih bodisi glede zdravstvenega stanja znanih posameznikov. Franz je menil, da je bolnikov v mestu in predmestjih veliko več, kot kažejo uradni podatki, saj vsi ne javijo bolezni (36/115). V pismih se začnejo pojavljati tudi novice o selitvi ljudi iz mesta v gradove na podeželju, kot kažejo primeri barona Grimschitza, ki je odšel na dvorec Grimšče na Gorenjskem, »da malo zamenja okolje« (36/115), gospe Brandstetter, ki se je umaknila na Bled ali v Belo pri Železni Kapli (36/116), in guvernerjeve družine, ki se je v začetku julija, sredi najhujšega obolevanja in umiranja v mestu, preselila na grad Kodeljevo k družini Codelli (36/129). Sredi epidemije je z vsemi svojimi stvarmi mesto nenadoma zapustil general D'Autichamp in začasno odpotoval v Trst, saj je njegova žena »čutila strašno averzijo do našega bolezenskega zla« (36/128). Iz Ljubljane v Salzburg je ob izbruhu bolezni odpotoval trgovec Recher (36/132). Ne nazadnje je iz Ljubljane na podeželje v škofov grad Goričane odšel tudi gubernijski svetnik, zdravnik Karel Bernard Kogel, z družino in tam ostal okoli tri tedne; ob vmesnem obisku se je Franzu zdel »precej spočit« (36/132, 36/146, 36/155). Ker se je plemstvo tudi sicer nenehno premikalo med svojimi mestnimi in podeželskimi bivališči, ni povsem jasno, ali so vsa poletna potovanja iz Ljubljane leta 1836 pomenila beg pred epidemijo – še posebej zato, ker so ljudje zbolevali tudi v podeželskem delu Kranjske ter v drugih kranjskih mestih in trgih, Franz omenja vsaj Kranj in Novo mesto (36/132, 36/133). Pred kolero se je bilo treba umakniti vsaj v Gradec oziroma na Štajersko.

Franz opisuje, da je v okolici mesta še več primerov bolezni in da gre za velike razsežnosti. V nekaterih hišah naj bi bilo po več bolnikov hkrati, pogosto sta v eni hiši umrli po dve osebi (36/116). Podobno kaže analiza mrliških knjig ljubljanskih župnij, ko je na istem naslovu umrlo več ljudi. V posameznih primerih je v nekaj dneh umrlo več družinskih članov.[51] Konec junija in v začetku julija se tudi v Franzevih pismih namnožijo imena bolnih in umrlih znancev in njihove služinčadi.

Razvidno je, da so zdravniki bolnike obiskovali na domu in se do njih, kot pravi Franz, zaradi lastne zaščite pred boleznijo vozili z vozovi in kočijami, ki jim jih je priskrbel mestni magistrat (36/116, 36/117). O načinih zdravniškega zdravljenja bolnih iz pisem ne izvemo, izjema je omemba, da so barona Edvarda Egkha hoteli zdraviti s puščanjem krvi, kar pa zaradi narave bolezni – kri se pri koleri namreč zgosti – ni bilo mogoče, tako da so mu na trebuh in glavo namestili pijavke (36/151). Že sicer razširjen način homeopatskega zdravljenja so prakticirali tudi pri obolelih za kolero;

[51] Keber, *Čas kolere*, str. 75–76.



Del pisma Franca Franza z dne 14. julija 1836 s statistiko glede kolere (pismo 36/137).

pri Franzu je bil prepoznan kot še posebej učinkovit – na ta način je zdravil dr. Mayrhofer, ki naj bi mu umrla le dva pacienta (36/116). Krožile so nepotrjene govorice, da sta bolnike homeopatsko zdravila tudi župnik Blaž Potočnik[52] in kaplan Ignac Valenčič v župniji Šentvid pri Ljubljani, pri čemer naj bi razen enega ozdravila kar 150 ljudi (36/118). Homeopatske kroglice z bakrom je v mestu delil baron Zois, delovale naj bi preventivno, dobil pa jih je od Hahnemanna iz Pariza (36/121). O homeopatskih zdravilih in obrambi proti hudi bolezni je v Kazini predaval računski svetnik Matija Šivic, a mu znanje ni pomagalo kaj dosti: zjutraj 30. junija je bil še v pisarni, popoldne pa že mrtev (36/123). Homeopatsko so se zdravili tudi v dvorcu grofa Riharda Blagaja v Polhovem Gradcu (36/124). Prav tako je po homeopatskega zdravnika med epidemijo že ob rahlem prehladu preventivno poslala grofica Welsperg (36/137). Bolnike je zdravil zdravnik dr. Kogl, ki je npr. 21. junija peš obiskal 19 pacientov in se v nasprotju z mladimi zdravniki ni vozil v udobni zaprti kočiji – šezu (36/116).[53] Vlada naj bi na pomoč Kranjski z Dunaja in Gradca poslala nekaj zdravnikov (36/133). Nekatere obolele plemiče so na domu zdravili dr. Zhuber (36/118) ter ranocelnika Gregorič (36/142) in Nathan (36/159). Franz zdravnike, ki so zdravili obolele s kolero, večinoma le redko omeni z imenom. Da si je kranjski protomedik Schneditz močno prizadeval urediti razmere med epidemijo, priča utemeljitev deželnega guvernerja Schmidburga pri Schneditzevi prošnji za dedno plemstvo. Guverner je namreč poleg Schneditzevega 47-letnega dela izpostavil predvsem njegov velik angažma med epidemijo kolere leta 1836.[54]

Obolevala in umirala je služinčad – varuška in dva kočijaža pri grofici Welsersheimb (36/119, 36/120, 36/127), dekla v hiši kontrolorja kameralne blagajne Novaka (36/121) in kuharica pri gospe Sicard Marija Jelovšek (36/122). Znani so bili primeri nenadnega nastopa bolezni, kot npr. pri praporščaku baronu Edvardu Egkhu, ki je nenadno zbolel med preoblačenjem tik pred odhodom v Gradec (36/150), in pri soprogi kontrolorja kameralne blagajne Novaka, ki je zvečer še kot običajno legla k počitku, ob enajstih zvečer pa je bolezen silovito izbruhnila (36/164). Iz pisem je še razvidno, da je v Tivoliju ves čas epidemije igrala turška godba (36/121, 36/134, 36/172) in da je promet tekel nemoteno (36/126).

Vseskozi so iskali vzroke za obolenje, in to ne le v napačno kombinirani hrani, ampak tudi v neurejenem življenjskem slogu in v bolezenski klici v telesu (36/119). Ker je priporočeno zdravljenje zajemalo tudi pitje čaja z dodano limono, ki naj bi blažila trebušne krče, je v mestu zmanjkalo limon. Kamiličnemu čaju so dodajali žličko namiznega olja. Noge so si greli s termoforjem, revnejši s segreto opeko (36/116). Franz omenja posebno metodo zdravljenja Franca grofa Hohenwarta, in sicer z oljem in citronsko kislino, ki so jo uporabljali na njegovem gradu Ravne pri Pivki; njen opis naj bi dal natisniti tudi v Ljubljani (36/151). Natisnjena je bila sicer že 10. junija z naslovom *Vorschläge zur Heilung der wüthende Cholera-Anfälle*.[55]

Strah pred boleznijo se je polastil vseh slojev prebivalstva. 1. julija pisec ugotavlja, da strah veliko ljudi spravi v posteljo, nekatere tudi v grob. Nepopisno se mu zdi, kakšen strah prevladuje, še posebej pri ženskem spolu (36/123). Opiše primer baronice Cecilije Lichtenberg v dvorcu Jama v Zg. Šiški, ki je zbolela zaradi šoka, ko se je pred njo zgrudil služabnik (36/137). Tudi smrt barona Zoisa (Karla) Franz pripiše strahu pred boleznijo (36/131). Friderik Rudež, brat zemljiškega

[52] Blaž Potočnik (1799–1872) je bil duhovnik in homeopat, napisal je knjižico z nasveti, kako se obvarovati kolere – *Potrebno poduzhenje sa kmeta*.

[53] Prim. Keber, *Čas kolere*, str. 64.

[54] Gl. op. 2.

[55] Keber, *Čas kolere*, str. 62.

posestnika v Ribnici, naj bi bil zaradi strahu in tesnobe zaradi zahrbtne bolezni tako slabih živcev, da je umrl zaradi izčrpanosti. Zdravniki, zbrani v konziliju, so menili, da je bolnika oslabil izključno strah (36/157). Zaradi nenehnega zvonjenja podnevi in ponoči, ki je slabo vplivalo na ljudi, ga je ljubljanski škof omejil pri podeljevanju zakramentov za umirajoče – tako so lahko zvonili le dva- do trikrat čez dan, ponoči pa so zakramente podeljevali brez zvonjenja (36/128).

Prvo upajoče olajšanje zasledimo v pismu z dne 12. julija, ko se piscu zaradi le 23 na novo obolelih zazdi, da se v mestu že lažje diha (36/135). Nekaj dni kasneje ugotavlja, da se čuti, da je zrak čist in ni težak kot v času, ko je bila bolezen zelo razširjena (36/143). Iz številk na novo obolelih, umrlih, ozdravelih in še vedno bolnih, ki jih je Franz vestno zapisoval, je razvidno, da je od srede julija začelo število na novo zbolelih in umrlih zelo počasi upadati. 23. julija ugotavlja, da se huda bolezen v mestu opazno umirja (36/147). 13. septembra sta ozdravela še zadnja bolnika, ki sta bila v zdravstveni oskrbi; tako Franz ugotavlja, da je huda bolezen izkoreninjena. Še zadnjič navede skupne številke obolelih, ozdravelih in umrlih, in sicer je med 10. junijem in vključno 13. septembrom 1836 za to težko boleznijo v mestu zbolelo 1344 oseb, ozdravelo jih je 985, umrlo 359 (36/201).[56]

SKLEP

Pisma Franca Franza baronu Erbergu razkrivajo zakulisje na zunaj bleščečega življenja kranjskega plemstva. Med številnimi različnimi vidiki življenja plemiške elite je morda ravno vidik bolezni, zdravljenja, trpljenja in umiranja od vseh najbolj človeški. Tu se namreč kljub večji dostopnosti zdravniškega in drugih načinov zdravljenja njihov svet najbolj dotakne sveta navadnih, neprivilegiranih ljudi. V tej točki se razkrivata tudi stopnja razvoja predmarčne medicine in uveljavljanje homeopatije. Zgodbe o bolnikih in njihovih zdravnikih razkrivajo paleto bolezenskih stanj, načine zdravljenja, zdravila ter položaj takrat še maloštevilnih zdravnikov in ranocelnikov. Prikazano je obolevanje in umiranje generacijsko heterogene množice ljudi – od novorojenčkov do ostarelih. Prva epidemija kolere leta 1836 razkriva reakcijo ljudi, zdravnikov in oblasti na novo bolezen ter omogoči vpogled v množično obolevanje in umiranje v kratkem časovnem obdobju ter v iskanje učinkovite terapevtske metode in vzrokov za izbruh bolezni. Ravno med epidemijo lahko uzremo že rahle zametke kolektivne skrbi za javno zdravje, ko oblast vsaj začasno povečuje število javnih zdravnikov, ki naj bi bili dostopni vsem obolelim.

Financiranje

Razprava je nastala v okviru raziskovalnega programa P6-0052 (Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti) in raziskovalnih projektov J6-2575 (Ambicije, karierizem, pohlep, prevare: socialno-materialne strategije, prakse in komunikacija družbenih elit na Slovenskem v zgodnjem novem veku) ter J6-3122 (Epidemije in zdravstvo v interakciji. Epidemije kot javnozdravstveni problem v slovenskem prostoru od epidemij kuge do 20. stoletja), ki jih financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS) iz državnega proračuna.

[56] Številke obolelih, ozdravelih in umrlih, ki jih navaja Franz, so vsaj glede števila umrlih podobne tistim v časopisu *Laibacher Zeitung*. Gl. op. 44.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

SI AS – Arhiv Republike Slovenije
AS 730, Gospostvo Dol

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

Birkner, Othmar: *Die bedrohte Stadt. Cholera in Wien*. Wien: Verein für Geschichte der Stadt Wien, 2002.

Borisov, Peter: *Zgodovina medicine: poskus sinteze zgodovinske misli*. Maribor: Založba Pivec, 2009.

Bratož, Urška: *Bledolična vsiljivka z vzhoda: kolera v severozahodni Istri (1830–1890)*. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales, 2017.

Budna Kodrič, Nataša (ur.): *Korespondenca Jožefine in Fidelija Terpinc (1825–1858)*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2018 (Viri, 41).

Deutsch-slovenisches Wörterbuch. Laibach: Josef Blasnik, 1860.

Hammer-Luza, Elke: Zdravilišče Dobrna v prvi polovici 19. stoletja v očeh zdraviliške gostje Anna Plochl. *Kronika* 62, 2014, št. 3 (Iz zgodovine Dobrne), str. 469–482.

Holz, Eva in Costa, Henrik: *Ljubljanski kongres 1821*. Ljubljana: Nova revija, 1997.

Keber, Katarina: *Čas kolere: epidemije kolere na Kranjskem v 19. stoletju*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007 (Thesaurus memoriae, Dissertationes, 8).

Keber, Katarina: Kranjski obrambni mehanizem za zaščito pred prvo epidemijo kolere v Evropi = Carniola's Defense Mechanism for Protection against the First Cholera Epidemic in Europe. *Kronika* 70, 2022, izredna števila (Iz zgodovine epidemij) str. 79–92, 183–196.

Keber, Katarina: Socialno-zdravstveni položaj rudarskih otrok premogovnika Leše pri Prevaljah. *Zgodovina otroštva = History of Childhood* (ur. Aida Škoro Babić et al.). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012, str. 450–462.

Kirn, Milan: *Iz zdravstva na Kamniškem. Spremljanje smrtnosti in rojevanja po matičnih knjigah 1881–1940*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete, 1997.

Korytko, Emil: *Korespondenca z družino (1836–1838)* (ur. Anton Slodnjak). Ljubljana: SAZU, 1983.

Krbavčič, Aleš: Bivanjske razmere in zdravljenje Ljubljančanov v letu 1828. V: Lipič, Fran Viljem: *Bolezni Ljubljančanov, ki jih je leta 1828 opazoval Fran Viljem Lipič, doktor medicine, poprej zdravnik ordinarij mesta Ljubljana, sedaj na univerzi v Padovi redni profesor medicinske prakse* (ur. Zvonka Zupanič Slavec). Ljubljana: Založba ZRC in Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2007, str. 49–75.

Lipič, Fran Viljem: *Topografija c.-kr. deželnega glavnega mesta Ljubljane* (ur. Zvonka Zupanič Slavec). Ljubljana: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2003.

Pintar, Ivan: *Mediko-kirurški učni zavod v Ljubljani, njegov nastanek, razmah in konec*. Ljubljana: [I. Pintar], 1939.

Potočnik, Blaž: *Potrebno poduzhenje sa kmeta, kako naj sam sebe in svoje ljudi te strashne bolesni obvaruje. V vprashanjih in odgovorih*. Ljubljana: Eger, 1831.

Promitzer, Christian: Vorwegnahme und Ernstfall: Emotionale Regime in den Jahren der zweiten Cholerapandemie am Beispiel Kärntens. *Virus. Beiträge zur Sozialgeschichte der Medizin* 22, 2023, str. 68–88.

Rugále, Mariano in Preinfalk, Miha: *Blagoslovljeni in prekleti, 1. del. Plemiške rodbine 19. in 20. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Viharnik, 2010.

Rugále, Mariano in Preinfalk, Miha: *Blagoslovljeni in prekleti, 2. del. Po sledeh mlajših plemiških rodbin na Slovenskem*. Ljubljana: Viharnik, 2012.

Schematismus des Laibacher Gouvernements im Königreiche Ilyrien für das Jahr 1836. Ljubljana: Eger, 1836.

Speck, Reinhard S.: Cholera. *The Cambridge World History of Human Disease* (ur. Kenneth F. Kiple). Cambridge: Cambridge University Press, 1999, str. 642–649.

Šilc, Jurij: »Kaj ni tak, kakor da je ušel hudiču iz torbe?!« Zmage in porazi priorja Favsta Gradiška, čudodelnega zdravnika na Kranjskem. *Zgodovina za vse* 10, 2003, št. 2, str. 24–41.

Urlep, France: Današnji pogled zdravnika splošne prakse na Lipičevo prakso in njegove bolnike. V: Lipič, Fran Viljem: *Bolezni Ljubljančanov, ki jih je leta 1828 opazoval Fran Viljem Lipič, doktor medicine, poprej zdravnik ordinarij mesta Ljubljana, sedaj na univerzi v Padovi redni profesor medicinske prakse* (ur. Zvonka Zupanič Slavec). Ljubljana: Založba ZRC in Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2007, str. 31–47.

Zupanič Slavec, Zvonka: *Zgodovina zdravstva in medicine na Slovenskem. Medicina skozi čas, javno zdravstvo, farmacija*. Ljubljana: Slovenska matica, Zdravstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2017.

SPLETNI VIR

Slovenska biografija:

Borisov, Peter in Lisac, Ljubomir Andrej: »Zhuber pl. Okrog, Ivan« (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi866273/)

Pintar, Ivan: »Kogl, Karol Bernard« (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi284083/).

Pintar, Ivan: »Nathan, Leopold« (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi385436/).

Pintar, Ivan: »Schneditz, Janez Evangelist« (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi545850/)

Wikipedia:

https://de.wikipedia.org/wiki/Liste_historischer_Krankheitsbezeichnungen

DISEASES AND HEALTHCARE IN THE PRE-MARCH LJUBLJANA IN THE CORRESPONDENCE BETWEEN FRANZ FRANZ AND BARON ERBERG

One of the significant topics that often featured in the nearly ten years long correspondence between Captain Franz Franz and Baron Josef Kalasanz von Erberg in the 1830s related to health—as much their own as that of the prominent inhabitants of the pre-March Ljubljana, primarily nobles, provincial officials, and military leaders as well as, to a smaller degree, bourgeoisie. The major share of attention is paid to the health of Baron Erberg's acquaintances, most of whom were representatives of the nobility, forming part of the city as well as Carniolan provincial elite. Among many health-related topics discussed in the letters, the article chiefly focuses on diseases, physicians and surgeons, various methods of medical treatment as well as the first cholera epidemic in Ljubljana in 1836.

The letters contain frequent references to diseases and symptoms, and they sometimes also describe the suffering of patients that were either recovering or dying from an illness. The fact that most pre-March medical diagnoses do not correspond to modern diseases renders the process of identifying health conditions unreliable. Nonetheless, it is still possible to observe morbidity rates through different times of year, the most common protracted diseases, and sudden illnesses that ended in death. Moreover, Ljubljana's inhabitants were also affected by infectious diseases (as they are understood today), such as the first cholera epidemic in 1836, as well as the ubiquitous smallpox and typhus. In his letters, the author often mentioned morbidity and mortality in children and described different methods of treatment, the most common being bloodletting and leech therapy. Homeopathy was very widespread among the clergy and surgeons and much less among physicians. The nobility also found comfort from their ailments by visiting one of the spa resorts in Carinthia, Carniola, Styria, and elsewhere. The letters describe various accidents that led to injury or death, and they also contain mentions of traffic accidents, accidents at work, hunting accidents as well as unintentional firearm injuries. During the 1830s, public healthcare in Carniola consisted of no more than a few tens of physicians and surgeons. Ljubljana counted altogether thirteen physicians and twenty surgeons in public or private practices.

The correspondence further reveals personal and hitherto unknown aspects of the seemingly resplendent life of Carniola's nobility. Among all segments of life led by the noble elite, it is perhaps those of their illness, treatment, suffering, and dying that make them the most human. It is at this point that, despite having a better access to quality health care, their world came the closest to that of the ordinary people. Just as it is at this point that the level of sophistication of the pre-March medicine and the introduction of homeopathy is most clearly demonstrated. The stories of patients and their physicians unveil a wide kaleidoscope of medical conditions, treatment methods, drugs, and the status of what were then very few physicians and surgeons. The letters present morbidity and dying among the generationally heterogeneous crowd of people spanning the newborn and the elderly, men and women. The first cholera epidemic of 1836 reveals how the population, physicians, and authorities responded to the outbreak of the unknown disease. It lays bare the mass morbidity and mortality within a very short period of time as well as describes the search for an effective treatment method and the search for an explanation of what had caused the outbreak of the disease. In other words, it was precisely the epidemic of 1836 that planted the first seeds of collective care for public health, when the authorities at least temporarily increased the number of public physicians available to all the sick.